

ANTİKÇAĞ KOLKHİS’TE BOĞA FİĞÜRÜ

BULL FIGURE IN ANCIENT KOLKHIS

ФИГУРА БЫКА В КУЛЬТУРЕ КОЛХИДЫ

Gülseren MUTLU*

Öz

Prehistorik dönemlerden bu yana her zaman ayrıcalıklı bir yere sahip olan boğa, Antik dönem Kolkhis bölgesinde başta yazılı kaynaklar olmak üzere, bölgeye ait arkeolojik kaynaklardan sikkelerde ve efsanelerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bölgeye yapılan göçlerle gelen ulusların da kültürel etkilerini düşündüğümüzde toplumun değer algıları içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu gördüğümüz bu hayvana dair izler yeni bir bakış açısıyla aktarılmaya çalışılacaktır. Bölgeye, Anadolu’nun köklü uygarlıklarından Hurri, Hitit ve Urartular’ın seferleri söz konusudur. Sadece Kolkhis bölgesinde değil Sümerlerden başlamak üzere Mezopotamya toplumlarında, Anadolu ve Mısır uygarlıklarında, kutsallığı, tanrısallığı simgeleyen yaygın bir inancın sembolü olarak düşünülen boğa, aynı zamanda da “güç, verimlilik ve dölleyiciliğin” de sembolü olmuştur.

Kolkhis bölgesinin bir nevi sınırlarını belirleyen Kafkas Dağları, bölgenin çevresiyle olan kültürel, ekonomik, sosyal iletişimine sınırlı izin vermiştir. Bu sebeple daha çok deniz yolu ile iletişimini sağlayan bölge antik kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla çoğunlukla Grek dünyasıyla iletişim içerisine girmiştir. Bölge coğrafyasının bu durumu, aynı zamanda yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip yapısı bazı özel durumların oluşmasına sebep olmuş olmalıdır.

Bu çalışmamızın temelini antik kaynaklar meydana getirmiş olmakla birlikte, döneme ait bölgede arkeolojik verilerden özellikle sikkelerden elde edilen bilgilerin, sözlü tarih kaynaklarından efsaneler ve modern kaynaklarla paralellliği değerlendirilerek sonuç elde edilmeye çalışılmıştır. Bölgenin tanınmasında ve ün kazanmasında etkili olan Argonat Efsanesi başta olmak üzere diğer efsanelerde de “güç sembolü” olarak boğanın aktarılması, bölge için ayrı bir önem ifade etmektedir. Boğa “Güç” unsuru dolayısıyla Antik Çağ Kolkhis bölgesinin gerek ekonomik, gerekse siyasi olarak güçlü bir konumda olduğunu yansıtan önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Antikçağ’da değerli madenleri, stratejik konumu ve efsaneleri ile ilgi çekici bir coğrafya olan Kolkhis’in bazı yörelerinde boğa ile ilişkili geleneklerin izlerinin araştırılmasına yönelik ileride yapılacak çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi. email: gmutlu@pau.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ, Kolkhis, boğa, kutsal, Argonat Efsanesi.

Abstract

Since prehistoric times, the bull, which has always held a privileged position, appears mainly in the recorded resources of Kolkhis dating back to Antique times, on the coins and legends of the same period. When we think about the cultural effects of the nations coming with migrations to the region, we will try to convey the traces of this animal which we see as having an important place in the value perception of the society. The history witnessed the migration of Hurries to the region in masses and the raids by the Hittites and Urartus, two rooted civilisations in Anatolia. The bull was regarded as sacred not only in Kolkhis region, but in Mesopotamian communities beginning with Sumerians, Anatolian and Egyptian civilisations it was accepted as the symbol of deities to a large extent, and of power, productivity and fertility.

The Caucasus Mountains, which determine the boundaries of the Kolkhis region, have given limited permission to the cultural, economic and social communication of the region. For this reason, the region, which provides more communication with the sea, mostly entered into communication with the Hellenic world as far as we learned from the ancient sources. This situation of the geography of the region, as well as its structure having underground and surface richness, should have caused some special situations.

Although the ancient sources were the basis of my work, archaeological data obtained from the region, especially coins, myths and modern resource evaluation method was used. The legend of Argonat, which is effective in the recognition and recognition of the region, and the transfer of the bull as a “symbol of power” in other legends, is of special importance for the region. As a result of power element, Antiquity is an important figure that reflects the strong and political position of Kolkhis region. In addition, it is aimed to contribute to the future studies of the traditions related to the bull in some regions of Kolkhis which is an interesting geography with its precious metals, strategic location and legends.

Keywords: Antiquity, Kolkhis, Bull, Sacred, Argonaut Legend.

Аннотация

От преисторических времен по сей день фигура быка всегда имела привилегированное место. С этим мы часто сталкиваемся в письменных и археологических источниках, монетах и легендах древней Колхиды. Палагаем, что следы культуры мигрирующих народов в регион, были эффективными и они заняли значительное место среди ценностей метного общества. Бык являлся символом святости и божественности не только в культуре Колхиды, но и народов Месопотамии, Анатолии и Египта.

Кавказский хребет, который определял границу Колхиды, ограничивал культурные, экономические и социальные связи региона. Исторические источники показывают, что по этой же причине регион, который с внешним миром общался в основном морскими путями, больше всех общался с греческим миром. Такое географическое положение региона, его структура, подземное и поверхностное богатство, должна была вызвать некоторые особые ситуации.

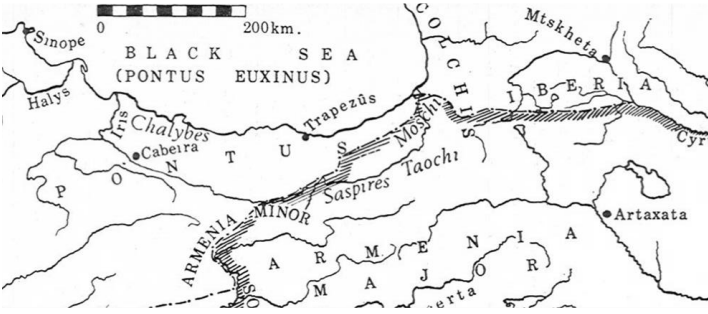
По поводу этого, нужно вспоминать о миграции Хуритов и военных экспедициях древних цивилизации Анатолии Хеттов и Урартуйцев в вышеуказанный регион. В письменных документах, сохранивших историю этих экспедиции, среди используемых разных материалов жителей региона часто упоминается о продуктах от этого животного и его жертвоприношениях. Наряду с легендой об Аргонавах, в деле изучения и ознакомления с историей региона сыграли важную роль и другие легенды.

На основе данных этих легенд, сравнение их с письменными источниками и археологическим материалом, можно устанавливать выжность этого животного в жизни Колхиды.

Ключевые слова: Античный период, Колхида, бык, легенда об Аргонавтах.

Giriş

Antik Çağ'da Kolkhis/Colchis (**Προς ανάθεση**), doğusunda Gürcistan, batısında Karadeniz'le (Euxine sea) tanımlanan (Apollonius, çev.1811, III. I. 7), modern kaynaklarda; güneyde Armenia, kuzeyde Skythia, batıda Karadeniz, doğuda Iberia ve Albania ile sınırlandırılan bölgedir (Arslan, 2000, s. 26). Bugünkü Gagra'dan (Gürcistan) Orta ve Aşağı Çoruh boylarına (**Αχινάδης**, Vater, 1844, s. 77 –Akampsis, Talbert, 2000, s. 1229) uzanan Kolkhis (Köroğlu, 2001, s. 717; Çiloğlu, 1993, s. 34) haritada şu şekilde gösterilmektedir;

Harita 1. Kolkhis- BURNEY-LANG 1971, C. A.-D. M., The People of Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London, s. 190.

Bölge hakkında en geniş bilgi sahibi olabileceğimiz antik dönem yazarları, Strabon, Xenophon ve Apollonius'tur. Tarihi coğrafya yazarlarından Strabon, Pontos'tan kalkıp kıyı boyunca ilerlerirse "...Trapezusa ve ondan sonra da Kolkhis'e gelir..." (Strabon, çev. 2009, XII. 3. 17). şeklinde belirtmiştir. Buradaki ifadesinden Kolkhis'in sınırını Trabzon'a kadar uzandırdığı görülmektedir.

Antik yazarlardan Arrianus, Karadeniz Seyahati adlı eserinde Kolkhis bölgesinin bir nevi sınırlarına işaret etmekte olup eserinde;

".....Trapezous'tan başlayan deniz yolculuğumuzda Trapezous'tan 180 stadia uzaklıkta olan ve adını Hyssos ırmağını ve Hyssos limanından yaklaşık 90 stadia daha ilerleyerek Kolkhis ülkesine ulaştığımızı... (Arrianus, çev. 2005, s. 13)" bildirmiştir. ".....Kolkhislilerin ülkesiyle Thiannike arasındaki sınırı belirleyen Ophis Irmağı (Ophis: Istala Deresi (Arrianus, çev. 2005, 13, 66, 201)'ni aştık. Ardından, Psykhros olarak adlandırılan ırmak Ophis'ten 30 stadia uzaklıktadır. Daha sonra Psykhros Irmağı (Psykhros: Baltacı Deresi, Trabzon iline 54km mesafede. (Arrianus, çev. 2005, s. 66)'na 30 stadia mesafede diğer bir ırmak Kalos (Kalos: İyi Dere, Baltacı Deresine 11km mesafede. (Arrianus, çev. 2005, s. 66) gelir. Psykhros'tan sonra Rhizios Irmağı (Rhizios: Rize Irmağı vardır ve Kalos Irmağı'ndan 120 stadia uzaklıktadır (Arrianus, çev. 2005, s. 13)..." demektedir.

Arrianus'un, Karadeniz sahil şeridinde ilerlerken verdiği yer isimleri ve mesafelere bakıldığında, onun da Kolkhis bölgesinin sınırını Trabzon'a kadar uzandırdığı görülmektedir.

Ksenophon Anabasis adlı eserinde Greklerin Macronların memleketine geldiklerinde, karşılıklı bir anlaşma yaptıklarından bahsetmiş; bu anlaşmadan sonra, Macronların topraklarını geçtiklerinde Kolkhlar'ın kendilerini, bir dağın karşısında savaş düzeninde beklediklerini anlatmıştır;

“...Bu anlaşmadan sonra Macronlar Helenlerin arasına karıştılar ve onlarla birlikte ağaçları devirerek yol açmak suretiyle nehri geçmelerine yardım ettiler.....üç gün birlikte giderek onları ta Kolkhların hududuna kadar götürdüler. Burada yüksek bir dağ vardı. Kolkhler bunun üstünde mevzi almışlardı. Helenler önce bunlara karşı sıkışık bir kütle halinde harp nizamı aldılar (Ksenophon, çev. 1962, IV. VIII. 8-9)..”

Ksenophon'un, Kolkhlar memleketi olarak tarif ettiği yer yine batıda Trabzon'a kadar uzanmaktadır hatta bu şehri de Kolkh memletine dahil ettiği görülmektedir.

“...Trapezus civarında denize vardılar. Burası Sinope'nin kolonisi olan bir Helen kentiydi. Pontos Euxsenius kıyılarındaki bu şehir, Kolkhlar memleketinde kurmuştu. Orada otuz gün kadar Kolkh köylerinde kaldılar . Bu köyleri üs gibi kullanarak Kolkhlar ülkesini talan ettiler (Ksenophon, çev. 1962, IV. VIII. 22)..”

Antik dönem Kolkhis olarak isimlendirilen bölge Urartu yazılı kaynaklarında Qulha olarak yer almaktadır (Burney- Lang 1972, s. 147; Köroğlu 2001, s. 724) Bizans dönemiyle birlikte Lazi olarak adlandırılmışsa da, bu daha çok bölge kültürünü ifade eden bir tanımlama olmuştur.

Bölge halkına da Kolkhis'liler denilmektedir. Herodotos Kolkhis'lilerin her ne kadar Mısır kökenli olduğunu söylese de yine aynı eserinde bu akrabalığı gösteren yeterli kaynak olmadığını da belirtmiştir (Herodotos, II. 105). Kolkhis bölgesi'nin bir nevi sınırlarını belirleyen Kafkas Dağları, bölgenin çevresiyle olan kültürel, ekonomik, ticari ve sosyal iletişimine sınırlı izin vermiştir. Coğrafi yapı özellikleri sebebiyle daha çok deniz yolu ile iletişimini sağlayan bölge antik kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla çoğunlukla Grek dünyasıyla iletişim içerisine girmiştir. Bölgeye gelen Grekler Dioskurias, Phasis gibi önemli şehirleri kurarak kıyı boyunca kolonizasyon kentlerinin temellerini atmışlardır. Bu koloni kentlerinin kurulması, Kolkhis'in politik, sosyo ekonomik ve kültürel yönden de gelişmesini sağlamıştır. Bölge yine ticari ilişkilerini Karadeniz kuzey sahil kıyısı ve daha doğu bölgelerle de MÖ 6. y'dan itibaren devam ettirmiştir (Lordkipanidze, 2018, s. 127-132; Kvirvelia, 2010, s. 131).

Kolkhis bölgesi elverişli iklimi, bol madenleri ve tabiat güzellikleri ile Grek dünyasında daima bir zenginlik ve düş ülkesi olarak kabul edilmiştir. Antik kaynaklarda genellikle MÖ. III. yy yazarı Rodoslu Apollonius'un IV ciltlik “Argonautika” adlı eserinde Argonautlar Efsanesi (Altın Post) ile anılmıştır (Apollonius, Vol II-III-IV; Burney-Lang 1972, s. 193). M.Ö. V. yy'da Grekler tarafından Argonautların Kolkhis'e yaptıkları seferin nedeni şu şekilde açıklanmıştır; Hellas kralının oğlu Jason, üvey kardeşi Pelias tarafından tahtan indirilmesinin ardından tahta yeniden çıkmak istediğinde üvey kardeşi tarafından ondan Kolkhis'e giderek oradan Altın Postu getirmesi şartını öne sürmektedir. Bunun üzerine Argo adlı gemi ile Kolkhis'e giden Jason, Kolkhis kralı Aietes'in kızı Medeia'nın yardımları ile Altın Postu elde etmeyi başarmış, Hellas'a geri dönmüştür (Herodotos, I. 2; Apollonius, II. 1260 vd ; III. I vd ; IV. I-240). Efsanede yer alan bazı mitolojik motifler, madencilik ve onun maddi temelleri ile ilgili olmalıdır. Burada “Altın Post” olayı önemlidir. Kolkhis'lilerin

su kanalları içerisine koydukları koyun postları ile altınlı kumları süzüp, asarak kuruttukları ve postların içerisindeki bu altınları döverek çıkarmak suretiyle altın elde ettikleri düşünülmektedir (Lordkipanidze, 2018, s. 125; Kose, 1991, s. 75). Yine Grek-Roma yazarlarınınca “altın zengini ülke” olarak tanımlanarak, Kolkhis civarının altın, bakır, demir ve gümüş gibi madenler yönünden zengin bir bölge olduğu bildirilmiştir (Lordkipanidze, 2018, s. 125-129) Roma döneminde İspir, Ardanuç yöresi (Klardyeti), Artvin (Artabin) yöresinin bakır, gümüş ve altın üretimi yapması ve madeni eşya üretiminde ünlü olması Kolkhis bölgesinin antik dönem ekonomik anlamda gücünü göstermesi açısından önemlidir (Kose 1991: 76).

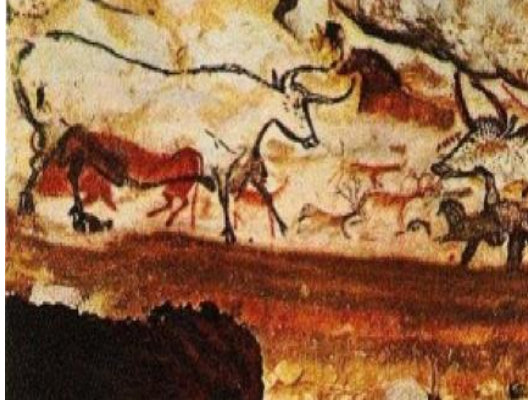
Yine bölgenin zenginliğini anlatması bakımından eserlerde Kolkhis bölgesinin en büyük ırmaklarından biri olan Akampis “Kolkhis’in altın taşıyan nehri” olarak geçmektedir (Bijişkyan 1969: 64-65, 67). Nitekim, Kolkhis bölgesinin maden yönünden zengin bir bölge olduğunu MÖ. 2. Binyılda bölgede Mitanni ve Hurri devleti, MÖ. 9-8. yy’larda Urartu devleti tarafından bakır, kurşun, altın gümüş ve demir madenleri üretimi yapılmasından da anlıyoruz. Ayrıca bölge Asur, Mısır ve Hitit devletleri gibi büyük devletlerin başlıca ithalat merkezi oluştur (Bittel 1933, s. 156). Hatta Persler döneminde vergilerini dahi altın gibi madenlerle ödediklerini öğreniyoruz (Herodotos, III. 97).

Pontos kralı Mithridates VI Eupator’un (MÖ. 111-63) bölgedeki hakimiyeti döneminde Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-İspir civarının “Madenler Ülkesi” olarak adlandırılması ve bölgeden demir, bakır, kurşun, gümüş, altın gibi önemli madenlerin çıkarılmış olması, yine Roma döneminde İspir, Ardanuç yöresi (Klardyeti), Artvin (Artabin) yöresinin bakır, gümüş ve altın üretimi yapması ve madeni eşya üretiminde ünlü olması Kolkhis bölgesinin antik dönem ekonomik anlamda gücünü göstermesi açısından önemlidir (Kose, 1991, s. 76). Yeraltı madeni zenginlikleri yanında ayrıca ülke gemi yapımı ve kereste imalatında ve ihracatında önemli bir yere sahiptir. Hatta el sanatlarındaki seramik üreticiliği ile Mısır’la rekabet edecek konuma gelmiştir (Lordkipanidze, 2018, s. 129).

Kolkhis bölgesinde Paleolitik Çağ’la başlayan insan topluluklarına ait izler Neolitik Çağ’la birlikte yerini tarıma dayalı, yerleşik küçük topluluklara bırakmıştır. Bugün sadece Anadolu coğrafyası içerisinde kalan bölümünde değil, Gürcistan tarafında Batum yakınlarında Mezolitik, Neolitik yerleşme izleri mevcuttur (Kohl, 1988, 593). Kolkhis bölgesi önemli coğrafi konumu nedeniyle Grekler ve Romalılar tarafından yörenin kilit ticari merkezi haline getirilmiştir.

Bölge stratejik konumu itibarıyla önemli bir coğrafyaya sahiptir. Tarihöncesi çağlarda insanların ihtiyaçlarını sağlayabilmeleri için bütün elverişli özelliklere sahiptir. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, ormanlık alanları ile bölge en eski çağdan itibaren insanları buralara çekmiştir. Çoğunlukla doğaya dönük, doğayla iç içe bir yaşam sergileyen Eski Çağ toplumlarında gündelik yaşantılarını yoğun bir inanç sistemi içerisinde sürdüren insanlar, zamanla tanrısal güçlerin yeryüzünde belirli sembollerle ifade edilebileceğini düşünerek, bazı hayvanlara ve nesnelere özel anlamlar yüklemişlerdir. Bu hayvanlardan biri olan boğa da tanrısal bir varlığın temsilcisi olarak görülerek, bu anlamda önemli bir sembol olmuştur.

Boğa figürüne Prehistorik Dönemlerden bu yana mağara duvarlarına yapılan resimlerde sıkça rastlanılmaktadır. Paleolitik mağara sanatının yapılış nedeninin tam olarak belirlenememesi yanında, bu dönem en çok çizilen mağara resimlerinin merkezinde çoğunlukla hayvan betimlemeleri sığır ve at resimleri yer almaktadır (Bogucki, 2013, s. 163-165).

Resim.1(Sezer, O) Dordogne'daki Lascaux Mağarası, Boğalar Salonu.

Sümerlerden başlamak üzere Mezopotamya toplumlarında, Anadolu'da ve Mısır uygarlıklarında boğa, kutsallığı ve tanrısallığı simgeleyen yaygın bir inancın sembolü olmuştur. Mezopotamya ikonografyasında tanrıların sembolleri olarak aslan, yılan, boğa gibi hayvanlara sık rastlanılması özellikle boğa heykeline tapınma adeti Sümerlilere kadar dayanmaktadır (Landsberger, 1945, s. 139). Şunu da belirtmek gerekir ki bazı kültür öğeleri ait olduğu döneme özgü anlamlar içerdiği için bunu tek bir sebeple açıklamak ta bazen mümkün olmayabilmektedir(arkeolojigazetesi.com/?p=509).

Sümerliler güçlü yapısından dolayı boğayı, Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı olarak kabul etmişler, ayın hilal şeklindeki görüntüsü ile boğanın boynuzları benzetildiği için de ay ile ilişkilendirmişlerdir (Demirci, 1998, s. 82). Bu tarihi süreç içerisinde Fırtına Tanrısı'nın sembolü olma özelliğini nasıl kazandığı konusunda Sümerlere ait evrenin yaratılışı hakkında bilgi veren yazılı kaynaklarda; Gök, yani Fırtına Tanrısı eril, yer- toprak ise dişi olarak düşünülmüştür. Bu düşünce sembolik olarak tarıma uygulanmış, toprak dişil, toprağı süren boğa eril unsur olarak görülmüştür. Sığır ve tahıl mitinde de olduğu gibi, bu hayvanın insanlığa bolluk ve bereket getirmek için yeryüzüne gönderilişleri anlatılmaktadır (Kramer, 1999, 82 Sığır ve Tahıl miti için ayrıca bknz. s. 104-106).

Tunç Çağı'na gelindiğinde Mezopotamya sanat tasvirlerinde ilk örnekleri görülen boğa figürüne, arabaları çeken öküz resimlerinde sıkça rastlanılmaktadır (Akurgal, 1998, s. 26). Akad kralı Naram-sin'in (MÖ. 2190-2154) Lullubani kralı Satuni'yi yenilgiye uğratmasının ardından Susa'ya yaptırdığı "zafer steli" bugün Paris-Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir ve bu stelde kral, tanrılara özgü olduğu kabul edilen "boynuzlu başlıkla" tasvir edilmektedir. Akad, Asur ve Babil kültüründe de boğa, "güç, verimlilik ve dölleyiciliğin" sembolü olarak kabul edilmiştir. Büyük kapıların iki yanına koruyucu (apotropeik) heykelleri dikilmektedir (Demirci, 1998, s. 82).

Resim 2. (Kemal, Ö) Kral Naram-sin'e ait "zafer steli", Paris Louvre Müzesi.

Resim-3. Asur saray kapısındaki insan başlı boğa figürü.

Bir tarım toplumu olan Mısır'da verimliliği temsil eden tanrı "Apis", yine boğa tacı ve güneş diskiyle betimlenmektedir. Kutsal Apis boğasının ay ışığından hamile kalan bir inekten doğduğu kabul edilmektedir. Eski Mısır'da ayrıca boğanın geleceği gösterme yetisine de inanılır ve onun bazı hareketlerinden anlam çıkarılırdı (Haktanır, 2010, s. 291).

Anadolu'da ise Üst Paleolitik Döneme kadar uzanan izleri mevcuttur. Önemli prehistorik yerleşmelerden biri olan Antalya'da, Kılıç Kökten tarafından tespit edilen Öküzini Mağarası, duvar resmi olarak öküz figürünün rastlanan ilk örneklerindendir (Kartal, 2012, s. 43-53). Neolitik yerleşmelerden biri olan Göbekli Tepe'de, herhangi bir yerleşme izine rastlanılmamasına rağmen boğa başı tasvirlerine rastlanılmış olması, buranın kutsal bir mekan olarak kabul edilmesini düşündürmüştü ve boğa figürünün kutsal bir anlamı olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Schmidt, 2002, s. 74).

Bu kutsallığın belki de en belirgin şekilde ortaya çıkışı Neolitik Dönemle birlikte olmuştur. Anadolu'da tarım yaşamına geçilmesiyle birlikte boğa figürünün görüldüğü bir başka yer de Çatalhöyük'tür. Kutsal mekan olarak tanımlanan yapıların duvarında boğa başlarına oldukça sık rastlanılmıştır. Özellikle bir tapınakta doğum pozisyonundaki figürün altında üç boğa başı kabartmasının yer alması, bereket sembolü ve Ana tanrıça ile ilişkilendirilmiştir. Paleolitik Dönemin tüketici toplum yapısından Neolitik Dönem'e geçişle birlikte toprağı ekip biçen üreten bir toplum yapısına geçen insanoglu, ziraat faaliyetlerinde toprağı sürmede boğanın gücünden yararlanmıştır. Tarım hayatına geçmiş Neolitik toplumlar için aynı zamanda erkek verimlilik sembolü olarak ta önemli olmuş ve verimliliğin devam etmesi için yapılan bir ritüelin parçası olarak düşünülmüştür (Hodder, 2014, s. 17, 45).

Kalkolitik Çağ'a gelindiğinde boğa tasvirleri yalnız boynuz şeklinde görülmeye başlanılmıştır (Lloyd, 1997, s. 23). Geç Kalkolitik Çağ Güneydoğu Anadolu'da Hassek

Höyük'te pano şeklinde boğa resimleri görülmüştür (Sevin, 2003, s. 110-111). İlk Tunç Çağında inanç yapısında bir önceki döneme göre önemli bir değişiklik görülmemekle birlikte Alacahöyük kral mezarlarında ve Horoztepe'de bulunan boğa ve geyik heykellerinde, boğanın erkek tanrısı, geyiğin tanrıçayı simgelediği kabul edilmiştir (Akurgal, 1998, s. 37).

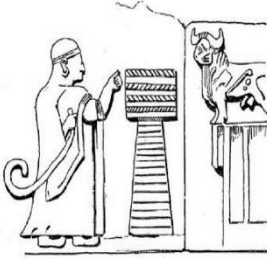
Resim 4. Kral Mezarları, Alacahöyük-Çorum.

(www.kulturportali.gov.tr/turkiye/corum/gezilecekyer/alacahoyuk-muze-ve-orenyeri)

Bölgede İlk Tunç Çağı'nda görülen Erken Transkafkasya-Kura Aras kültürünün MÖ. 3000 yıllarında büyük çaplı göçler halinde gelen Hurriler'le ilişkili olduğu yorumlanmıştır (Sevin, 2004, s. 127). Erken Hurri kültürü olarak ta bilinen bu kültürün etkileri Kafkasya'nın kuzeyine kadar görülmüştür (Belli, 1982, s. 149). Anadolu'nun ilk yerli halklarından olan Hatti ve Hurriler'in sembolü boğa olan Fırtına Tanrısına tapınmaları, bölgede prehistorik dönemlerden itibaren bu köklü uygarlıkların kültür izlerine rastlanıldığının birer kanıtı olmalıdır.

Geç Hitit krallıklarından Kafkas orijinli olduğu düşünülen Azzi-Hayaşa insanların Hurrilerle ve Urartularla ilişkili oldukları düşünülmektedir. Arkeolojik verilerle de bu görüşün desteklendiği öngörülmektedir (Demirel 2017, s. 103). MÖ. XV. yy'dan itibaren Geç Hitit döneminde Azzi-Hayaşa krallığını, Erzurum'un doğusundan Gürcistan'a kadar uzanan Ermenistan'dan sonra Doğu Karadeniz topraklarında tanımlayan Sevin, MÖ. 1380 yılında Hitit tahtına çıkan I. Şuppiluluma zamanında Azzi-Hayaşa ülkesinde huzursuzluk görüldüğünü ve Azzi beyi Huqqana ile arasında bir anlaşma yapıldığından ve aşiret yapısından ve karşılaştıkları gerilla taktiğinden dolayı buralarda kalıcı bir egemenlik kurulamadığından bahsetmiştir (Sevin, 2004, s. 124). Hitit yazılı belgelerinde II. Murşili, babası Şuppiluluma'nın Hayaşa üzerine yaptığı ve icraatlarını anlattığı (Dinçol, 1982, s. 19) bu seferde, Azzi toprakları halkı ile düşmalara karşı antlaşmalar yaptıklarını, Hayaşa kralı Huggana ile Hatti kralı I. Şuppiluluma'nın kız kardeşinin evliliğini anlatmaktadır (Bercman, s. 1996, CTH 42, Teks; A. KBo 5.3 +KBo 19.43 + KUB 26.38 +KBo 5.12 +KBo 19.43a + KUB 40.35. B. KBo 19.44 + KUB 23.73 + KBo 19.44a +KUB 19.24 +KUB 26.37 + KUB 23.74 + KBo 19.44b +KUB 14.6 + KBo 22.40; Dinçol, 1982, s. 38). Bölge ile ilişkilerin bu şekilde devam etmiş olması haliyle kültür öğelerindeki etkilenmeyi de beraberinde getirmiş olmalıdırlar.

Hattiler'in devamında bölgede MÖ. 2. Bin yıl boyunca egemen olan Hititler'de boğa, tanrısal bir güce sahiptir ve en büyük tanrıları (Gök Tanrı) boğa ile sembolize edilmiştir. Sanat eserleri arasında boğa rhytonu sık görülmektedir. Alttaki kabartma çiziminde; solda kral saygılı bir şekilde yüksekte duran boğa-tanrıya yaklaşır. Boğa insan biçimine dönen tanrıların kutsal hayvanı haline gelmiştir.

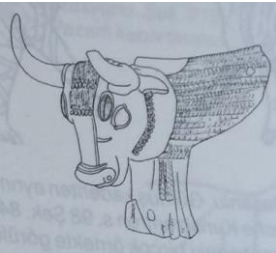
Resim 5. Hititlerde boğa-(H. Berkmen-Boğa Güreşinin Kökeni)

Resim 6. Boğazköy'de boğa biçiminde bir rhytonun baş kısmı-(Anadolu Medeniyetleri Müzesi) (Dinçol, 1982, s. 113).

Boğanın toprağa bağlı toplumlarda ekonomik önemi göz önünde bulundurulduğunda Hitit toplumu için ne denli önemli olduğu ortadadır. Rahipler dinsel törenler sırasında bir sopanın ucuna taktıkları bu simgeleri geçit alayının önünde taşırlar, sopanın tepesindeki alemleri salladıklarında yerine göre bir duanın bittiği ya da başladığını vurgulamaktadırlar. İşte bu sembollerin hepsi bir çift boğa boynuzu üstünde yer almaktadır (Akurgal, 1998, s. 37).

Urartu tanrılarının başlıkları da muhakkak boynuzludur. Urartularda boğa figürünün hangi tanrıyla ilişkili olduğu kestirilemese de 1952 yılında Kalmir-Bulur'da dört yüzlü mührün bir yüzünde Teşeba bir boğa üzerinde görülmüştür. Urartu mühür ve takdim eşyaları üzerinde sıkça rastlanılan boğa, tapınaklarındaki takdim kalkanlarında kabarık süslemeler şeklinde görülmüştür. Kısa çivi yazıları bulunan birçok bronz eşya üzerinde de yine boğa kafası figürleri yer almaktadır (Piotrovskiy, 1965, s. 44-45).

Resim 7. MÖ. 700 yy. Gordion. Urartu kazan tutamağı (Akurgal, 1998, s. 185).

Resim 8. Altın-tepe- Tunç kazan.

Resim 9. Tunçtan yapılmış boğa başlı kazan tutamağı (Belli, 1982, s. 200-201)–(Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

Urartu Çivi Yazılı Belgelerde, Urartu kralı II. Sarduri'nin Qulha ülkesine yaptığı seferlerden bahsedilirken;

“...Sarduri der ki: Qulha ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ...Qulha ülkesinin tahkimatlı kralı İldamuşa'ı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım...” şeklinde devam etmektedir (UKN, 155: Payne, 2006, s. 223).

Van Kalesi, Analıkız yazıtında bahsi geçen bu seferde;

“...Tanrı Haldi'nin tanrısal büyüklüğü ile ben gizli depoya el koydum. Erkek ve kadınları esir ettim ve oradan bir sürü (?) sığır getirdim (UKN, 155: Payne, 2006, s. 213).

Urartu krallığının kuzeydoğuya seferleri anlatılırken Qulha kralı Haldi'ye kurban edilen hayvanlar arasında boğa vardır.

“Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun;

tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun (UKN, 27: Payne, 2006, s. 42).....” şeklinde yer almaktadır.

MÖ. 6.yy'a gelindiğinde ise Eski Yunanlıların Kolkhi dedikleri bu Batı Gürcistan topraklarında (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 49, 55), ilk yıllarda para birimi olarak “inek” esas alınmıştır. Alınacak mal inek değeri ile ölçülür, mal eğer inek değerinde değilse eşya sahibi üste verip inek değerini tamamlardı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 36).

Görülüyor ki Kolkhis bölgesinde izlerine rastlanılan uygarlıkların her birinde boğa figürü vazgeçilmez unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik yazılı kaynaklarda olduğu gibi modern tarih ve coğrafya çalışmalarında da özellikle vurgulanan bu unsur, özellikle arkeolojik verilerden sikkelerde ve efsanelerde de bariz bir şekilde görülmektedir.

Bölgeden Bahseden Antik Kaynaklarda Boğa

Bölgeyi daha çok Grek ve Roma kaynaklarından tanımaktayız. Ksenophon, Anabasis adlı eserinde onbinlerin dönüşünü aktarırken Harposos Nehri'ne (Çoruh Nehri-Ksenophon, çev.1962, IV.7.18) kadar ilerlediler, buradan da Skythenler'in memleketine oradan Gymnias (Ksenophon, çev. 1962, IV.7, 19, s.383-harita) ve Thekhes tepesine vardılar şeklinde bildirmiştir (Ksenophon, çev.1962, IV. VII.18-23). Eserde;

“...Herkes dağın tepesine varınca, komutanlar ve yüzbaşılar gözlerinden yaşlar akarak birbirlerini kucakladılar. Askerler hemen taş taşıyarak büyük bir tepe halinde yığıldılar. Bunun üstüne birçok tabaklanmamış sığır derileri, sopalar ve düşmandan alınmış olan örme kalkanları koydular (Ksenophon, çev. 1962, IV. VII. 26)....”

şeklindeki ifadeden toplum tarafından yaygın olarak kullanılan ürünler arasında sığır derilerinin yer alması dikkat çekmektedir. Eserin devamında Grekler'e Macron'ların memleketini gösterdikten sonra Macronlar'la Grekler arasında bir mutabakattan söz eden yazar, bu anlaşmadan sonra Macronlar Hellen'lerin nehri geçmelerine yardım ettiklerini ve Kolhların hududuna kadar onları götürdüklerini anlatır (Ksenophon, çev. 1962, IV. VIII. 1-9).

Eserin bir başka yerinde;

“...Trapezus civarında denize vardılar. Burası Sinope'nin kolonisi olan bir Helen şehriydi. Pontos Eukseinos kenarında ve Kolkh'lar memleketinde kurulmuştu. Helenler burada Kolkhlar'm köylerinde otuz gün istirahat ettiler. Buradan Kolkhlar'm memleketini yağmaladılar. Trapezuslular onlara yiyecek sattılar. Onları şehre aldılar, sığır, un ve şarap gibi hediyeler verdiler. Komşularla, bilhassa ovada oturan Kolkhlar'la da dostluk kurmaları için aracılıkta bulundular. Bunlardan da dostluk hediyesi olarak sığırlar geldi (Ksenophon, çev. 1962I, V. VIII. 22-24)....”

Eserin devamında;

“Bundan sonra Helenler adanmış oldukları kurbanları sundular. Çünkü kurtarıcı Zeus ile Herakles'e yollarını kolaylaştırmak hususundaki lütuflarından dolayı kurban kesmek ve öteki tanrılara olan adaklarını yerine getirmek için ellerine kafi miktarda boğa kesmişti (Ksenophon, çev. 1962, IV. VIII. 25)....”

Yine Herodot eserinde Kolkhisliler'den bahsederken;

“... Kolkhisliler'in başlık ağaçtan, kalkanları küçüktü ve tabakalanmamış deriden yapılmıştı, kısa mızrakları, eğri kılıçları vardı....” Şeklinde bahseder (Herodotos, çev. 1991, VII.79).

Görüyoruz ki Antik kaynaklarda yer alan gerek kurban edilen hayvanlar arasında çok sayıda boğanın olması, gerekse boğadan elde edilen ürünlerin bölge halkınca sıkça kullanılması hatta gelenek olarak kralların hediyeleşmelerinde özellikle bu yöredeki bir uygulama olarak birbirine hediye olarak boğa gönderilmesi olayı dikkati çekmektedir.

Bölgeden Elde Edilen Sikkelerde Boğa Figürü

Batı Gürcistan Kolkhis bölgesi kentlerinde, yürütülen kazı çalışmaları sonrasında ticaret yaşamı oldukça zengin olan Kolkhi krallığına ait çok sayıda paralar ele geçirilmiştir (Forrer, 1926, s. 8). Kolkhis'de iç ticaret o kadar artmıştır ki dış ülkeden getirilen yabancı

paralar piyasaya yetmediği için Kolkhis kralları MÖ. 5.yy'da kendilerine özgü para bastırmak zorunda kalmışlardır. İşte bu paralara bakıldığında paralarının ön yüzünde çoğunlukla öküz başı, öteki yüzünde de Kolkhis tanrıçasının kabartma resmi bulunmaktadır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s.56; Lordkipanidze, 2018, s. 134). Bu paralar "Kolkhis parası" ismiyle özel olarak isimlendirilmişlerdir (Lordkipanidze, 2018, s. 132).

Black Sea Area. Kolchis. Before 470 BC. AR Hemidrachm.
Archaic female head right / Head of bull right. Kolchis AR Hemidrachm.
Before 470 BC. Archaic female head right / Bull's head right.
SNG Cop 98; SNG BMC Black Sea 1013-1019;
Weber 4750; SNG Stancomb 633-634; Sear SG 3628

Kolchis. Before 470 BC. AR Hemidrachm (10mm,
2.21 gm). Archaic female head right / Head of
bull right. SNG Copenhagen 98. VF.
From the Charles E. Weber Collection.

Kolchis, Thrace. Before 470 BC. AR Hemidrachm.
Archaic female head right / Head of bull right.
SNG Cop 98.
Weber 4750; SNG Stancomb 633-634

Kolkhis. Before 470 BC. AR Hemidrachm
(10mm, 2.19 gm).
Archaic female head right /Head of bull right.
SNG Copenhagen 98.
From the Charles E. Weber Collection.

Kolkhis, Phasis. Circa 425-325 BC. BI Half Siglos –
Hemidrachm (11mm, 2.00 g, 10h). Archaic female head right /
Head of bull right. Hind 7; HGC 7, 215.

Şekil 1. Colchis coins.

www.wildwinds.com/coins/greece/kolchis/t.html

Nümizmatik kaynaklar toplumların ekonomisi hakkında bilgi verirken, toplumların inançları, kutsal değerlerini de paralara yansıtmışlardır.

Şüphesiz ki sadece boğa figürü Kolkhis'te sikkeler üzerinde yer almamaktadır. Antik Çağ'da yine ilk parayı basan Lydialılar'ın (Herodotos, I. 94) paralarında da boğayı görüyoruz.

Şekil 2. Aslan ile boğa betimli Sardes sikkeleri. (Konuk 2017)

Para bastırmanın bir değer ölçüsü olarak, insanların zenginliklerini sergilemek gibi anlamları da vardır (Tsetschladze 1993: 234-235). MÖ. 6.yy'ın ortalarına doğru Lydia'nın son ve ünlü hükümdarı Kroisos (Karun) MÖ 561-545 çok önemli bir yeniliğe imzasını atarak Sardes'te elektron sikkelerin yerine saf altın ve saf gümüşten basılan bir para sistemi getirmiştir. Bu reform Lydia krallığının en güçlü ve en zengin olduğu döneme denk gelmiştir. Sikkenin bir değer ölçüsü olarak icadının gerçek nedenleri, işlevleri ve amacı tam olarak anlaşılammış olsa da, yalnızca ticareti kolaylaştırmak amacıyla yada ödeme yapmak, vergi

ödemek gibi bir güç gösterisi anlamının olduğu düşünülebilir. Boğaya verilen “güç, kudret” gibi anlamlar düşünüldüğünde de Kolkhis bölgesi için bu sembolün bir güç emaresi olarak kullanılmış olmalıdır (Konuk 2017, 42-43). MÖ. 5. yy’la ait mezar gelenekleriyle ilgili buluntularda da yine boğa karşımıza çıkmaktadır. Grek medeniyetinin etkisi ile ölü gömme geleneklerinde özellikle elit soylu ve zengin mezarlarında ölünün ağzına yerleştirilmiş boğa figürlü sikkeler yer almaktadır. Hemen hemen ön yüzünde insan büyük ihtimal bölgenin kralı ve arkasında boğa başı bulunan *triobolos*lara rastlanmıştır (Lordkipanidze, 2018, s. 131; Demir 2016, s. 147-148).

Nitekim Kolkhis bölgesinin altın yönünden zengin olması diğer arkeolojik malzemelerle de kanıtlanmıştır (Lordkipanidze, 2018, s. 125). MÖ 430-420’lerde Grek kolonizasyonunun etkisi Kolkhis toplumu üzerinde yadsınamaz bir gerçektir. Bu gerek ekonomi, gerek sanat gerekse inanç yönünde kendini bariz olarak göstermiştir (Tsetsckhladze 1993, 234-235). Kolkhis ile ilgili efsanelerde de bölge öncelikli olarak zenginliği ile ön plana çıkarılmaktadır.

Bölgeyi Anlatan Efsanelerde Boğa

Kolkhiler’in dini törenleri ve inançlarıyla ilgili yörede mevcut efsanelerde sözlü tarih olarak ta boğa figürüne rastlamak mümkündür. Kolkhis bölgesinin ünlenmesinde tanınmasında önemli olan Argonatlar Efsanesi’nde (Apollonius, çev. 1811, Vol. 1, 377), “Güneş Helis” oğlu “Aiet” Kolkhi kralıdır. Aiet’in adı “Media” olan güzel ve akıllı bir kıızı vardır. Bunun yanı sıra birde “Altın posta” sahiptir. Kralın bu postunun ünü çevreye yayılmıştır. Sonunda Yunanistan’a kadar ulaşan bu haber Yunan şövalyelerinin iştahını kabartır. Yason başkanlığında Argonatlar, gemileriyle Kolkhi’ye gelirler. Aia kenti zenginlik ve güzellikleriyle gözalıcı bir kenttir. Yason Aia’da yaşayan kral Aiet’in yanına gelir ve bu postu kraldan ister. Ancak Aiet bir şartla bu postu Yason’a vermeyi kabul eder. Şartı ise şudur;

“.....Kolkhi kralı Aiet, bakır turnaklı, burunlarından bakır renkli alevler saçan iki azgın boğa getirir. Tek başına boyunlarına boyunduruk vurur, çelik sapana koşar. Dümdüz birkaç çizgi çeker, bir arşın kadar toprağı sürer ve Yason’dan da bu boğaları zaptedip tarlayı sürmesini ister (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 51-52)...”

MÖ 2. bin yılın ortalarından itibaren kral Aites’in önderliğinde Kolkhis’te merkezi ve güçlü bir krallığa işaret edilmektedir. Strabon (XII.3.28), Kolkhis’te demir, gümüş, altın, bakır gibi madenlerin bulunmasının Argonatların seferi için mantıklı bir sebep oluşturmuş olduğunu düşünmüştür. Grek kolonizasyonu ile ilgili kaynakların sayıları az olmakla birlikte var olan mitler bölge açısından Altın Posta sahip olmayı sadece özel bir refah ve zenginlikle değil, aynı zamanda doğaüstü bir güce sahip olmakla da açıklamıştır.

Bir tarım ülkesi olarak bilinen Kolkhis’de, kral Aietes efsanede, tarım ekonomisinden iyi anlayan biri olarak sadece o, burnundan ateşler çıkartan boğayı sabana koşabiliyordur. Tarlayı düz ve derinden kazabiliyordur. Eskiçağ’da boğanın güç ve kuvvet simgesi oluşundan dolayı da boğayı yenen ve öldüren kişinin gücü kanıtlanmış olacaktır. Toplumların gelenek ve göreneklerinde de kendini gösteren, değer yargılarının oluşmasında önemli güç unsurları arasında yine boğayı görmekteyiz. Ayrıca bu mitler başarı, rekabet vurgusu gibi kavramlar açısından da oldukça önemlidir.

Bu efsanede ayrıca Kolkhis kralı “Aiet”, “Altın zengini ülkenin yöneticisi” olarak Grek kaynaklarında yer almış, yine Apollonius eserinde Aiet’in altın mügferinden bahsederek Kolkhis’in ekonomik durumu hakkında bilgi vermiştir (Lordkipanidze, 2018, s. 125).

Bölgeye ait bir başka efsane olan Amirani Efsanesi'nde, Tanrı kral ve kraliçenin çocuğu olan Amirani ergenlik çağına geldiğinde, onun gücü tanımlanırken 12 çift öküz kadar şeklinde ifadelere rastlanılmaktadır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 82). Görüyoruz ki bir güç unsuru olarak efsanelerde yer alan hayvan, bölge insanının değer yargılarında olduğu gibi gelenek ve adetlerinin de birer unsuru durumundadır.

Bu mitolojilerin arkeolojik ve tarihi kaynaklarla olan paralelliği, Kolkhis bölgesinde boğa figürünün bölge insanı için ne denli önemi olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Kolkhis ile ilgili ilginç bir kayıta Büyük İskender'in Doğu Seferine katılarak Anadolu ve Orta Doğu'yu dolaşan Aristoteles'e aittir. Aristoteles hayvancılığı konu aldığı bir yazısında Phasis bölgesinde küçük cins sığırların Yunanistan'dakilere göre daha fazla süt veriminden bahsetmiştir (Aristoteles, çev. 1897, III. 21.7).

Yine bu yöre insanların savaş araçları arasında çeşitli boğa ve boğa ile ilgili malzemelere rastlanılmaktadır. Örgülü ve üstü öküz derisiyle kaplı kalkanlar ve demir baltalar bunlardan bazılarıdır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 57).

Kolkhis bölgesine MÖ. VIII-VII. yy'larda Grekler'in gelmesi (Apollonius, çev. 1811b, Vol. 3; Burney-Lang, 1972, s. 193), MÖ. VII-IV yy'larda Greklerle Perslerin yoğun ilişkileri ve bölgede İran egemenliği (Herodotos, çev. 1991, III. 97), MÖ. 115'lerde Pontus kralı Mithridates'in hakimiyeti (Strabon, çev. 2009, XII. 3. 28) ve devamında MS. 300'lerde Roma'nın bölgeye gelmesiyle MS. VII. yy Arap fetihleri ve sırasıyla Bizans-İran'lara kadar sürekli bir mücadeleye sahne olmuştur. Bunun yanında maruz kaldığı bu seferler ve akınlara rağmen, kültür özelliklerini yitirmemiş olması bazı gelenek ve göreneklerini devam ettirmesi oldukça önemlidir.

Sonuç

Coğrafyanın etkisi yanında zaman zaman bölgeye yapılan göçlerle gelen ulusların kültür izlerinin etkisi yadsınamaz bir gerçek olmakla birlikte "boğa figürü"nü Göbekli Tepe'ye kadar uzanan geçmişinde; Antik dönem Kolkhis olarak adlandırılan bölgede, başta efsaneler olmak üzere Grek ve Roma yazılı kaynaklarında ve bölgeye ait arkeolojik malzemelerden özellikle sikkelerde bu hayvanın ehemmiyeti ve bu bölge için önemi anlaşılmaktadır.

Kutsal bir anlamı yanında paralar üzerine basılan resimleri ile toplumun ekonomik yapısı hakkında bilgi edinmemizi sağlayan boğa figürü, bir "güç unsuru" olarak yeraltı kaynakları yönünden de ekonomik olarak güçlü olan, koloni dönemi ticari hayattaki üstünlüğü ile Kolkhis'in bir nevi sembolü niteliğindedir.

Toplumun gelenek ve göreneklerinde, ölü gömme adetlerinde "boğa figürlü sikkelerin" özellikle soylu ve zengin sınıftan ölülerin ağızına yerleştirilmesi gibi gelenekler dikkat çekici özelliktedir. Grek kolonilerinin ekonomik yönden olduğu kadar toplumun yaşam biçimi, gelenek görenekleri üzerindeki etkisiyle Kolkhis'te bu adet ve gelenekler de yine güç ve zenginliğin bir ibaresi olmalıdır.

Roma döneminde madeni eşya üretiminde de Kolkhis bölgesinin ünlü olması antik dönem ekonomik anlamda gücünü göstermesi açısından önemlidir. Başta Strabon olmak üzere antik yazarlar, Çoruh havzasının özellikle gümüş, demir ve altın madeni yönünden zenginliğini anlatmaktadırlar.

Stratejik konumu itibarıyla da önemli bir coğrafya olan Kolkhis, tarihöncesi çağlardan itibaren insanların ihtiyaçlarını sağlayabilmeleri için, yeraltı zenginlikleri, su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, ormanlık alanları ile en eski çağdan itibaren insanları buralara çekmiştir. Koloni kentlerinin kurulmasıyla, politik, sosyo-ekonomik ve kültürel yönden de oldukça gelişmiş olan Kolkhis bölgesi, bölgeye ait

efsanelerde de güçlü ekonomik durumunu yansıtacak türden anlatımlarda sıkça yer almaktadır.

Kolkhis Bölgesi'nin coğrafi durumu, dağlık yapısı ve bitki örtüsü de düşünüldüğünde diğer bölgelere kıyasla sığır, öküz, boğa gibi büyükbaş hayvanların, daha verimli, daha yüksek kalite ve özellikle yetiştiriciliğine uygun olmuş olabileceği de söylenebilir. Boğanın bariz olarak gelenek ve göreneklerde, yazılı ve arkeolojik malzemelerde sıkça yer alması, bölgenin sahip olduğu madeni ve ekonomik tüm zenginliklerini yansıtan bir "güç unsuru" olarak görüldüğünü bize düşündürmektedir. Hatta, Kolkhis bölgesinin Anadolu coğrafyası içerisinde kalan Doğu Karadeniz'in bazı yörelerinde özel olarak yetiştirilen boğalarla bugün bile devam eden boğa güreşlerinin tarihinin, bu konu kapsamında araştırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik yay., İstanbul.
- Arslan, M. (2000). Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası'na İlişkin Bazı Notlar, *Arkeoloji Ve Sanat Dergisi*, sayı 97., Temmuz-Agustos, İstanbul.
- Beckman, G. (1996). Hittite Diplomatic Texts, *SBL Writing from the Ancient World Series*, V.7, Scholars Press Atlanta, Georgia.
- Belli, O. (1982). Urartular, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, Görsel yay., s. 139-213, İstanbul.
- Berdzenişvili, N. Ve Canaşia, S. (2000). *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun yay., İstanbul.
- Bittel, K. (1933). Artvin'de Bulunan Tunç'tan Mamul Asarı Atıka, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Maarif Vekaleti yay., sayı: 1, s. 150-156, Temmuz 1933, İstanbul.
- Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, çev. ve notlar. Hrand D. Andreasyan, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.
- Bogucki, P. (2013). *İnsan Toplumunun Kökenleri*, Kalkedon yay., İstanbul.
- Çiloğlu, F. (1993). *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant yay., İstanbul.
- Burney, C.A. ve Lang, D. M. (1972). *The People of Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- Demir, M. (2016). Helen (Yunan) Kolonizasyon Dönemi Etnasında Helen-Kolkhis (Gürcistan) İlişkilerinin Başlangıcı ve Süreci Üzerine Değerlendirmeler, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt. 17, sayı. 18, s. 135-153.
- Demirci, K. (1998). İslam Öncesi Din ve Toplumlarında Hayvan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.17, s. 81-85.
- Demirel, S. (2017). A Contribution to Localization of Azzi-Hayaşa Mentioned in Hittite Cuneiform Texts, *Archivum Anatolicum (ArAn)* 11/1, s. 97-110.
- Diñçol, A. M. (1982). Hititler, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, Görsel yay., s. 17-121, İstanbul.
- Forrer, I. (1926). "Greek Coins Asia", *The Weber Collections*, Vol. III, Part I, London.
- Haktanır, H. Ü. (2010). *Bir Avuç Mısır*, Rüstem yay., Lefkoşe.
- Hodder, I. (2014). Çatalhöyük: The Leopard Changes its sports. A summary of recent work, *Anatolian Studies*, sayı. 64, s.1-22.
- Kartal, M. (2002). Öküzünü Magarası, *Arkeoatlas, Yaşayan Geçmişin Dergisi*, D-B-R Dergi yay., sayı. 1, s. 61-63, İstanbul.
- Kemal, Ö. Anubanini Kaya Anıtı ve Ardılları, *Arkeokur*.

- Erişim adresi: <http://arkeokur.tumblr.com/post/56895214065/anubanini-kaya-aniti-ve-ardillari>.
- Kohl, P. L. (1988). The Northern Frontier of the ancient Near East: Transcaucasia and Central Asia Compared, *American Journal of Archaeology*, Vol. 92. Sayı.4.
- Konuk, K. (2017). Anadolu'nun İlk Sikkeleri, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı yay., Ocak 2017, s. 40-43.
- Kose, A. H. (1991). Tarihsel ve Mitolojik Verilerin Işığında, Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi Uygarlıklarının Madencilik Faaliyetleri, *Jeoloji Mühendisliği*, sayı:39, s. 72-82.
- Köroğlu, K. (2001). Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası, *Belleten LXIV-64\241.*, TTK yay., s. 714-741, Ankara.
- Kramer, K. S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı yayınevi, İstanbul.
- Kvirkvelia, G. (2010). "Colchis-North Black Sea Area-Sinope: The System of Interregional Trade, *Varia Anatolica-21*, s. 127-131.
- Landsberger, (1945). Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 3, sayı 2, s.137-139, Ankara.
- Lloyd, S. (1997). *Türkiye'nin Tarihi*, Çev., Ender Varinlioğlu, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Lordkipanidze, O. D. (2018). "The Greco-Roman Wordl and Ancient Georgia (Colchis and Iberia)", *Actes du Colloque de Cartone (24-30mai)*, Rome.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katoloğu*, Arkeoloji ve Sanat yay., yayınlayan Nezih Başgelen, İstanbul.
- Piotrovskiy, B. B. (1965). Urartu Dini, *Ankara DTCF Dergisi*, çev. İsmail Kaynak, c. 23, sayı.1-2, s. 37-48, Ankara.
- Schmidt, K. (2002). Göbekli Tepe, *Arkeoatlas, Yaşayan Geçmişin Dergisi*, D-B-R Dergi yay., sayı. 1, s.74-75, İstanbul.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, Der yay., İstanbul.
- Sevin, V. (2004). Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı, *Arkeoatlas, Yaşayan Geçmişin Dergisi*, D-B-R yay., sayı: 3, s. 104-129, İstanbul.
- Sezer, O. (2012). Üst Paleolitik Dönem Magara Sanatı, *Arkeoloji Gazetesi*. Erişim adresi: <http://arkeolojigazetesi.com/?p=509>
- Talbert, R. J. A. (2000). *Barrington Atlas Of The Greek And Roman World: Map-By-Map Directory*, Vol. 1., Princeton University Press. Princeton.
- Tsetskhladze, G. R. (1993). On The Numismatics Of Colchis: The Calassical Archaeologist'S Perspective, *Dialogues D'histoire Ancienne*, 19-1, s. 233-256.
- Vater, F. (1845). *Der Argonautenzug Aus Den Qellen Dargestellt und Erklaert*, In *Der Universitaets-Druckerei*, Kasan.

Klasik Kaynakça

- (Apollonius, çev. 1811). *The Argonautics of Apollonius Rhodius, Translated with Notes and Observations*, W. Preston, Es2. M.R.I.A., Vol.1.-, London.
- (Apollonius, çev. 1811b). *The Argonautics of Apollonius Rhodius*, Translated with Notes and Observations, W. Preston, Es2. M.R.I.A., Vol.3., London.

- (Aristotle, çev. 1897). *Aristotle's History of Animals*, Translated By Richard Cresswell, M.A. St. John's College, Oxford, London.
- (Arrianus, çev. 2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati* (Arriani Periplus Ponti Euxini), çev. Murat Aslan, Odin yay., İstanbul.
- (Herodotos, çev.1991). *Herodot Tarihi*, çev. Mümtekin Ökmen, Remzi Kitapevi yay., İstanbul.
- (Ksenophon, çev. 1962). *Anabasis*, çev. Hayrullah Örs, Meb yay., İstanbul.
- (Strabon, çev. 2009). *Geographika* (XII-XIII-XIV) Antik Anadolu Coğrafyası, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul.